

પંડિતા ક્ષમારાવની સાહિત્યિક સાધનામાં મહાત્મા ગાંધીજી

ડૉ. અરવિંદકુમાર પી. પટેલ

ટી.એમ.શાહ મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, ઈડર

સત્યાગ્રહ આંદોલન અને ગાંધીજીના જીવન દર્શને સમગ્ર દેશને પ્રેરણાના દોરમાં બાંધી દીધો. આ સમયગાળાના સંસ્કૃત સાહિત્યના આ યુગ નિર્માતા મહાપુરુષના ચરિત્ર અને સંદેશથી ખૂબ પ્રભાવિત હતું અને તેમને કેન્દ્રમાં રાખીને સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ પર સંસ્કૃતમાં ઘણી કવિતાઓ લખવામાં આવી હતી. વાસ્તવમાં, 20મી સદીમાં સંસ્કૃતમાં જે વિરાટ સાહિત્યનું સર્જન થયું હતું તેનો મોટો હિસ્સો ગાંધીવાદી છે. ગાંધીજીના જીવન અને કાર્યો વિશે સંસ્કૃતમાં સેંકડો મહાકાવ્યો અને નાટકો વગેરે લખવામાં આવ્યા હતા, અને તેનાથી પણ વધુ રચનાઓ પરોક્ષ રીતે ગાંધીજીની ફિલસૂફીથી પ્રભાવિત હતી.

પ્રાચીન કાળથી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સત્પુરુષોના ચરિત્ર પર અનેક ગ્રંથોની રચના કરવામાં આવી છે. આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેની લાંબી પરંપરા છે. જેમાં સર્જકોએ આ ભલભલા માણસોને પોતાના સર્જનના હીરો બનાવ્યા છે. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીનું સ્થાન એ મહાપુરુષોમાં અગ્રેસર છે જેમણે ભારતને આઝાદી અપાવવા માટે પોતાનું સર્વસ્વ બલિદાન આપ્યું હતું. જેમને રાષ્ટ્ર બાપુ, મહાત્મા, રાષ્ટ્રપિતા વગેરે નામોથી બોલાવે છે. આધુનિક સંસ્કૃતના ઘણા વિદ્વાનોએ મહાત્મા ગાંધીના ચરિત્ર પર લખ્યું છે. કેટલાક મુખ્ય

સર્જકો અને તેમની રચનાઓ નીચે મુજબ છે-

આધુનિક સંસ્કૃતનું અવલોકન કરીએ તો ખબર પડે છે કે ગાંધીજી પર લખાયેલા પુસ્તકોની સંખ્યા સો કરતાં વધુ છે અને સામયિકોમાં પ્રકાશિત થયેલી કૃતિઓની વાત કરીએ તો આ સંખ્યા અસંખ્ય છે. આ અંગે પ્રો. રાધા વલ્લભ ત્રિપાઠી કહે છે - “બીસવીં શતાબ્દી के पूर्वार्ध में राष्ट्रीयता की भावना का अभूतपूर्व उन्मेष हुआ, विशेषतः महात्मा गाँधी के सत्याग्रह आन्दोलन तथा उनके जीवन दर्शन ने सारे देश को प्रेरणा के सूत्र में बांध दिया। इस काल का संस्कृत साहित्य इस युग निर्माता महापुरुष के चरित्र और सन्देश से अत्यधिक प्रभावित हुआ तथा उसे केन्द्र में रखकर स्वाधीनता संग्राम पर अनेक संस्कृत काव्य लिखे गये। स्वयं गाँधी जी के जीवन को लेकर लिखे गये खण्डकाव्यों या मुक्तककाव्यों की संख्या सैकड़ों में है।”¹

પંડિતા ક્ષમારાવ (1890-1954)ની સાહિત્યિક સાધના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નવીનતાના વણશોધાયેલા દરવાજા ખોલ્યા છે. પંડિતા ક્ષમારાવ તેમના સમયના રાષ્ટ્રીય ચળવળથી પ્રભાવિત હતા અને સ્વતંત્રતા સંગ્રામમાં ભાગ લેવાની પરવાનગી મેળવવા ગાંધીજી પાસે ગયા હતા. પરંતુ ગાંધીજીએ તેમને તેમની

પારિવારિક જવાબદારીઓ નિભાવવાની સૂચના આપી. સ્વરાજ્ય ચળવળના સ્થાનિક નેતાઓએ તેમને ઝૂંપડપટ્ટીમાં પુખ્ત વયના લોકોમાં સાક્ષર બનાવવાનું કામ સોંપ્યું.

પંડિતા ક્ષમારાવના સત્યાગ્રહગીતા, ઉત્તરસત્યાગ્રહગીતા અને ઉત્તરરાજ્યસત્યાગ્રહગીતા જેવા મહાકાવ્યોમાં દેશભક્તિની અનુભૂતિ કરવાનો સંઘર્ષ પ્રતિબિંબિત થાય છે. તે ક્ષમાદેવીના સ્ત્રી હૃદયની સંવેદના હતી કે જેના કારણે તેમણે રાષ્ટ્રના પુનર્જીવનના શંખ સાથે ગીતાની શૈલીનો પડઘો પાડતા નવા યુગની નવી કવિતા રચી. તેણીએ તેના પતિ સાથે યુરોપનો પ્રવાસ કર્યો. અંગ્રેજી સાહિત્ય અને આધુનિક જીવન અને આધુનિક શૈલીઓ સાથેના તેમના સંપર્કે પણ તેમના સમયના અન્ય સંસ્કૃત કવિઓ કરતાં તેમના સર્જન જગતને એક અલગ પરિમાણ આપ્યું.

તેમણે ગામડાઓમાં અંગ્રેજ શાસન સામે આંદોલન કરી રહેલા દેશભક્તોને મળવા ગુજરાતના વિવિધ વિસ્તારોમાં પ્રવાસ કર્યો. તેમના મહાકાવ્ય સત્યાગ્રહ ગીતામાં, ક્ષમારાવ પોતે કહે છે કે તેમને કોંગ્રેસ દ્વારા બોરસદ ગામની છાવણીઓમાં ધાયલ દેશવાસીઓની સ્થિતિ જોવા માટે મોકલવામાં આવ્યા હતા. ક્ષમારાવ આ શિબિરોમાં ગયા અને સ્વયંસેવકો અને ગામની મહિલાઓ સાથે વાત કરી. આ યાત્રામાં કસ્તુર બા તેમની સાથે હતા. આ પ્રવાસના તેમના અનુભવોને કારણે બે વાર્તાસંગ્રહો, ગ્રામજ્યોતિ, અને કથાપંચકમમાં પરિણમ્યા છે.

ક્ષમારાવે સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને મરાઠીમાં રચના કરી હતી. અંગ્રેજીમાં ઘણા

મૌલિક નાટકો ઉપરાંત, તેમણે તેમની કેટલીક સંસ્કૃત કૃતિઓનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ પણ કર્યો. પરંતુ તેમનું સૌથી મહત્વનું અને મૌલિક યોગદાન માત્ર સંસ્કૃતના લેખક તરીકેનું છે. સંસ્કૃતમાં, તેમણે ઘણી શૈલીઓમાં લેખન કર્યું. શૈલીઓ અનુસાર, તેમની રચનાઓ નીચે મુજબ છે -

મહાકાવ્ય - સત્યાગ્રહગીતા (1932), ઉત્તરસત્યાગ્રહગીતા (1948), સ્વરાજ્યવિજય (1962), શ્રીતુકારામચરિતમ્ (1953), શ્રીરામદાસચરિતમ્ (1950) તથા શ્રીજ્ઞાનેશ્વરચરિતમ્ (1953)

ખંડકાવ્ય -મીરાલહરી (1944)

કથાસંગ્રહ - કથાપંચકમ્ (1933), ગ્રામજ્યોતિ: (1955) તથા કથામુક્તાવલી (1955)

જીવની - શઙ્કરજીવનાખ્યાનમ્ (1939)

યાત્રાવૃત્તાંત - વિચિત્રપરિષદયાત્રા (1939)

પંડિતા ક્ષમારાવની સ્વતંત્રતા ચળવળ અને ગાંધીના ચરિત્ર પર મહાકાવ્ય 'ત્રયીયથાર્થબોધ' ભાષાની સહજતા માટે નોંધપાત્ર છે. આ મહાકાવ્ય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અભિનવ સોપાનાસરણીનું સર્જન છે.

ક્ષમાદેવીએ પોતાની પ્રથમ સંસ્કૃત કૃતિ સત્યાગ્રહગીતાની રચના પ્રક્રિયાને પ્રકાશિત કરતી વખતે આ વાતની ચર્ચા કરી હતી. ત્યારથી તેમણે પોતાને સંસ્કૃત લેખન માટે સમર્પિત કરી દીધા હતા. સત્યાગ્રહ ગીતાની રચના ક્ષમામારાવ દ્વારા ઈ.સ.1931 ગાંધીજીની ઠાંડી ફૂચ તેની

પ્રેરણા હતી. મીઠાના સત્યાગ્રહે આખા દેશમાં આંદોલન કર્યું હતું. ક્ષમારાવે આ ઘટનાને નવા યુગની નવી ગીતાનું પ્રસ્થાન બિંદુ બનાવ્યું. કૃષ્ણની ગીતાની જેમ સત્યાગ્રહ ગીતામાં પણ 18 અધ્યાય છે. ગીતા કરતાં શ્લોકોની સંખ્યા થોડી ઓછી (659) છે. આ કવિતામાં ક્ષમારાવે દક્ષિણ આફ્રિકામાં રંગભેદ વિરુદ્ધ ગાંધીજીના આંદોલનથી લઈને ગાંધી-ઈર્વિન કરાર સુધીની ઘટનાઓનું વર્ણન કર્યું છે. ભારતમાં બ્રિટિશ શાસનના ડરને કારણે કોઈ પ્રકાશક આ કૃતિ પ્રકાશિત કરી શક્યા નહીં. ક્ષમારાવને તેમના પતિનો ટેકો હતો, પેરિસમાં તેમના ચાર વર્ષના રોકાણ દરમિયાન તેમને 'સિલ્વેનલેવી' જેવા સંસ્કૃત વિદ્વાનો તરફથી શુભેચ્છાઓ મળી હતી. તેણે પોતાની આ કૃતિ પેરિસમાં છાપવા મોકલી. સંસ્કૃતમાં લખાયેલી આ અનોખી કૃતિ 1932માં પેરિસથી પ્રકાશિત થઈ હતી. તે યુરોપની ધરતી પરથી પ્રકાશિત થયેલું પ્રથમ આધુનિક સંસ્કૃત મહાકાવ્ય હતું અને યુરોપમાંથી પ્રકાશિત થનારું એકમાત્ર આધુનિક સંસ્કૃત મહાકાવ્ય રહ્યું છે.

વાસ્તવમાં, સત્યાગ્રહ ગીતાનું પ્રકાશન એ સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક મહત્વપૂર્ણ ઘટના હતી. ફ્રાન્સમાં પ્રકાશિત થવાને કારણે, આ કૃતિની ફ્રેન્ચ સાહિત્ય જગતમાં પણ ચર્ચા થઈ. સત્યાગ્રહ ગીતાના પ્રારંભિક પાંચ પદો દેશમાં થઈ રહેલી ઉથલપાથલને દર્શાવે છે. ભૂમાફ્રિયાઓના અત્યાચારનું વર્ણન હંમેશને હંફાવે તેમ છે. પાંચમા પ્રકરણમાં કર્નલ ડાયરની ફૂરતાનો કઠોર હિસાબ ખૂબ

હિંમતથી લખવામાં આવ્યો છે. સાતમા પ્રકરણમાં મલબારમાં મોપલા અને હિંદુઓ વચ્ચેના રમખાણોનું વર્ણન છે. આઠમો કેન્ટો સાયમન કમિશન અને દેશમાં તેનો વ્યાપક વિરોધ દર્શાવે છે. તે સમયે ક્ષમારાવ મુંબઈમાં હતા. આ પ્રસંગની તેણે જે તસવીર જોઈ છે તેનું વર્ણન કરતાં તેણે લખ્યું-

સૈમનીયસ્ય સઙ્ઘસ્ય જિજ્ઞાસોર્ભારતસ્થિતમ્।

બહિષ્કારઃ કૃતો લોકૈર્નિશ્ચિતં નાયકૈર્યથા।

સૈમનપ્રમુખે સઙ્ઘે મુમ્બાપુરમુપાગત।।

શ્મશાનમિવ સાક્ષાત્ તત્ કૃષ્ણધ્વજમયં

બભૌ।।

બદ્ધવાતાયનદ્વારાં નિવૃત્તનિખિલોદ્યમામ્।

પુરીં શૂન્યામપશ્યંસ્તે દગ્ધાં પામ્પેપુરીમિવ।।

(8.15)²

(આગેવાનોએ નક્કી કર્યા મુજબ, ભારતની સ્થિતિ જાણતા સાયમન કમિશનનો લોકોએ બહિષ્કાર કર્યો. સાયમનની આગેવાની હેઠળના કમિશનના સભ્યો જ્યારે મુંબઈ આવ્યા ત્યારે આખું મુંબઈ કાળા ધ્વજથી ઢંકાયેલું સ્મશાન જેવું દેખાતું હતું. લોકોએ તેઓ દરવાજા અને બારીઓ બંધ કરી દીધી હતી, કામ બંધ કર્યું હતું. તેઓએ આખું શહેર બળી ગયેલા શહેરની જેમ નિર્જન જોયું હતું.)

નવમા પ્રકરણમાં વાઈસરોય ઈરવિનના સંદેશ અને તેના પર કોંગ્રેસના નેતાઓની પ્રતિક્રિયાનું વર્ણન છે. દસમામાં ગાંધીજીના વાઈસરોયને લખેલા પત્રનો પ્રભાવશાળી અનુવાદ છે. ગાંધીજીની ભાષા પારદર્શક અને નિખાલસ છે. એ લોકો નું કહેવું છે -

નિરંકુશાઃ પ્રવર્તન્તે યસ્મિન્

રાજ્યેઽધિકારિણઃ।

શાસનં તદ્વરં નષ્ટં પ્રજાહિતવિવર્જિતમ્।।

(10.17)

(જેના અધિકારીઓ નિરંકુશ રીતે કામ કરે છે

તે પ્રજાહિતમાંથી બાકાત હોય તેવા

રાજ્યનો નાશ કરવો વધુ સારું છે.)

ક્ષમારાવે સત્યાગ્રહની ફિલસૂફીનો સાર અહીં

તેમના શબ્દોમાં રજૂ કર્યો છે -

દુર્બલા નનુ ગણ્યન્તે શાન્તિમાર્ગાવલમ્બિનઃ।

પરં સત્યાગ્રહાદ્ વિદ્ધિ નાસ્તિ

તીવ્રતરં બલમ્।। (10.25)

જેઓ શાંતિના માર્ગે ચાલે છે તેઓ નબળા

ગણાય છે, પરંતુ જાણો કે સત્યાગ્રહથી મોટું

કોઈ બળ નથી.)

ગાંધીજી સ્પષ્ટ અને સ્પષ્ટપણે ઈર્વિનને દસ

દિવસનો સમય આપે છે અને કહે છે.

પત્રમેતદનાદૃત્ય યદિ સ્થાસ્યસિ નિર્દયઃ।

અધર્મસ્ય ફલં ઘોરં પ્રતીક્ષેથા ધુવં

તતઃ।। (10.38)

જો તમે મારા આ પત્રનો અનાદર કરીને ફૂર

રહેશો, તો તમારા અધર્મના ભયંકર

પરિણામો ભોગવવાની રાહ જુઓ.)

અગિયારમાં સર્ગમાં 'દાંડીફૂચ' માટે

ગાંધીજીના પ્રસ્થાનનું આબેહૂબ ચિત્ર

દોરવામાં આવ્યું છે. મીઠાના સત્યાગ્રહની

સફળતા સાથે, ગાંધીને યરવડા જેલમાં કેદ

કરવામાં આવ્યા હતા. આખા દેશમાં મીઠાના

સત્યાગ્રહની અસરો અને તે પછી બનેલી

ઘટનાઓનું બારમા અધ્યાયમાં નિરૂપણ

કરવામાં આવ્યું છે. ક્ષમારાવ બોમ્બેમાં

રહેતા હતા ત્યારે લખતા હતા, તેથી તેમણે

ત્યાં બનેલી ઘટનાઓનું સીધું વર્ણન કર્યું છે.

આ વાંચતી વખતે આપણને લાગે છે કે જનજાગૃતિ અને દારૂની દુકાનો પર ધરણાંની ઘટનાઓથી અંગ્રેજ શાસન અંદરથી કેવી રીતે હચમચી ગયું છે.

તેરમાં અધ્યાયમાં ધારીવાલના સૈનિકો દ્વારા નિઃશસ્ત્ર ભારતીયો પર ગોળી ચલાવવાનો ઇનકાર અને સૈનિકોને મૃત્યુદંડ અને જેલની સજા વગેરેની ઘટનાઓ વર્ણવવામાં આવી છે. પેશાવરમાં તેમની સહાનુભૂતિમાં લોકોના સરઘસ અને તેના પર ગોળીઓની વર્ષાનું વર્ણન કરતાં, કવિનો ગુસ્સો શબ્દોમાં છલકાયો છે. તેને આશ્ચર્ય થાય છે કે જે લોકો આવા જઘન્ય કૃત્યો કરે છે તેઓ પોતાને ખ્રિસ્તી ધર્મના અનુયાયીઓ કહે છે. અહીં ક્ષમાદેવીની હિંમત અદ્ભુત છે. જે ધર્મના અનુયાયીઓ દેશ પર રાજ કરી રહ્યા છે તેના નામે દંભ અને જુલમનો પર્દાફાશ કર્યો છે.

કિમુત્તરં પ્રદાસ્યન્તે શાસકા દુષ્ટબુદ્ધયઃ।

સ્વકર્મણાં પરે લોકે યેશુક્રિસ્તાનુયાયિનઃ।।

કિં ધર્મેણ પ્રમોર્યેશોસ્ત્યક્તાસોઃ પ્રાણિનાં

કૃત્।।

તદૌદાર્યવિરુદ્ધં ચેદ્વર્તેરન્નનુયાયિનઃ।। (13.

27-28)

ક્રૈસ્તવેદેન કિં કાર્યં દશાજ્ઞાભિશ્ચ કિં ફલમ્।

કો વાઽર્થશ્ચરિતૈઃ પુણ્યૈર્યેશુક્રિસ્તમહાત્મનઃ।।

કિં વા ધર્મોપદેશેન પ્રાર્થનામન્દિરેણ વા।

કિં ચ પાતેન જાનુભ્યાં કિં વા

ધ્યાનનિમીલનૈઃ।।

કિં દૃષ્ટાન્તૈરુદારૈસ્તૈઃ કિં યેશોઃ કીર્તિતૈર્ગુણૈઃ।

સત્યદાનદયાધર્મક્ષમાધૃતિમુષૈરપિ।। (13.30-

32)

(ઈસુના ધર્મના અનુયાયીઓ હોવાનો દાવો કરનારા આ દુષ્ટ શાસકો આ કૃત્યોનો જવાબ કેવી રીતે આપશે? જીવો માટે પોતાનો જીવ આપનાર પ્રભુ ઈસુના ધર્મનો શું ફાયદો, જો તેમના અનુયાયીઓ વિપરીત વર્તન કરતા હોય તો? કૌસ્તુવેદ કે બાઈબલનો શું ઉપયોગ છે ? દસ આજ્ઞાની અસર શું છે ? અને ધર્મના ઉપદેશ સાથે શું કરવું જોઈએ અને મહાત્મા ખ્રિસ્તના પવિત્ર ચરિત્રનો શું ઉપયોગ છે? પ્રાર્થનામાં ધૂંટણિયે પડવું અને ધ્યાન કરતી વખતે આંખો બંધ કરવી અને સત્ય, દાન, દયા, સચ્ચાઈ અને ધૈર્યનો સંદેશો આપનારા ઈશુના સદ્ગુણોનું ઉચ્ચારણ કહેવાનું શું?)

ચૌદમા અધ્યાયમાં, શોલાપુરમાં જનઆંદોલન અને બ્રિટિશ શાસકો દ્વારા નિર્દોષ લોકોને ફાંસી પર લટકાવવાની ઘટનાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પંદરમા પ્રકરણમાં કવિએ બોમ્બેમાં થયેલા લાઠીચાર્જની ઘટનાઓના વર્ણન સાથે દાસીઓ પરના અસંસ્કારી અત્યાચારોનું નિરૂપણ કર્યું છે. અવંતિકા નામની કાર્યકર્તાની હિંમત અજોડ છે. આ બધી ઘટનાઓની ચર્ચા કવિએ ફિલોસોફરની ભાષામાં કરી છે.

अलं शमयितुं दीपं बालोऽपि श्वासलेशतः।

निर्वापयितुमर्कस्य ज्योतिस्तु प्रभुरस्ति कः॥

भिन्द्यात् प्रायेण मल्लोऽपि शिलास्तम्भं
बृहत्तरम्।

कल्पान्तेऽपि न शक्तः स्याद् वक्रीकर्तुं

मनागपि॥

जलमुत्क्वथितं क्वापि पुनर्गच्छति शीतताम्।

मनस्तु क्षुभितं नृणां न निवर्तेत लक्ष्यतः॥

शक्यो वारयितुं चापि कथञ्चिद् वडवानलः।

न तु मोहयितुं शक्यः सकृज्जागरितो जनः॥
(15.24-27)

(બાળક પણ સળગતા દીવાને એક જ ફટકાથી ઓલવી શકે છે. પણ સૂર્યના પ્રકાશને કોણ ઓલવી શકશે? કુસ્તીબાજ થાંભલો તોડી શકે છે, પણ પથ્થરને વાઢી શકતો નથી. ઉકળતું પાણી ફરી ઠંડુ થાય છે. તે શક્ય છે. પણ એકવાર જનતાનું મન વ્યગ્ર થઈ જાય પછી તેને શાંત કરી શકાતું નથી.)

સોળમા અધ્યાયમાં વિદેશી કપડાના વેપારને રોકવા સ્વયંસેવકો દ્વારા માલસામાન વહન કરતા વાહનોને રોકવાનું વિગતવાર વર્ણન છે. બાબુ નામના યુવાનના આત્મબલિદાનને કવિએ અહીં અત્યંત સંવેદનશીલતાથી આલેખ્યું છે. બાબુ વિદેશી કપડા લઈ જતા વાહનની સામે આડો પડે છે, ડ્રાઈવર તેની ઉપર દોડે છે. બેભાન બાબુને હોસ્પિટલમાં લઈ જવામાં આવે છે, જ્યાં તે મૃત્યુ પામે છે. આ ઘટનાથી શહેરમાં સનસનાટી ફેલાઈ ગઈ છે. બાબુના અંતિમ સંસ્કાર સમયે સ્મશાનગૃહમાં ભીડ ઉમટી પડે છે. વેપારીઓ શરમથી વિદેશી કપડાનો ધંધો બંધ કરે છે. સત્તરમા પ્રકરણમાં સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં સ્ત્રીઓની અસાધારણ હિંમતનું પ્રત્યક્ષદર્શી વર્ણન છે. આ વર્ણન પણ આત્મકથા છે. દસ મહિલા સેવકો પર થયેલા અત્યાચાર અને તેમની હાલની સ્થિતિ જોવા માટે ક્ષમાદેવીને આગેવાનો દ્વારા બોરસદ નામના ગામમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. ક્ષમાદેવી લખે છે -

पर्याटिषं प्रतिग्रामं सह पत्न्या महात्मनः।
पांसुदूषितमार्गेण गाढदुर्भिक्षशंसिना।।
(17.47)

(મહાત્માના પત્ની કસ્તુરબા સાથે, હું ધૂળવાળા રસ્તાઓ પર ગામડે ગામડે ભટકતો હતો, જેમાં ભયંકર દુકાળની આગાહી કરવામાં આવી હતી.)
ક્ષમાદેવી ઘાયલ મહિલાઓને મળ્યા. તે ઘણા શિબિરોમાં ગઈ હતી. આ અનુભવોને તેમણે ગ્રામજ્યોતિની વાર્તાઓમાં પણ સાચવ્યા છે.

અઢારમા અધ્યાયમાં ગાંધીજીના પૂનામાં આગમનથી લોકોમાં અપાર ઉત્સાહ અને ગાંધીજીની મુલાકાતથી ઉદ્ભવતા કવિના મનનું અવતાર જોવા મળે છે. ક્ષમા દેવીએ ગાંધીજીની અલૌકિક મૂર્તિને પૂરી શ્રદ્ધા સાથે રજૂ કરી છે. આની પાછળ ગીતામાં કૃષ્ણના કથનનો પડઘો પડે છે કે જ્યારે ધર્મનો નાશ થાય અને અધર્મનો ઉદય થાય ત્યારે હું અવતાર લઉં છું.

निक्षिप्तं विधिना तेजस्तस्मिन्
गान्धौ महात्मनि।

जन्मभूमिं तमोग्रस्तां
विद्योतयितुमात्मनः।।

न परं भारतं वर्षं विदूरा अपि भूमयः।

भासिताः सत्यदीपेन ज्वालितेन
महात्मना।।

तस्मादधर्मनाशाय प्रशान्तेः स्थापनाय च।
गान्धीरूपेण भगवानवतीर्णः किमु
स्वयम्।। (18.15-18)

(ગાંધી મહાત્માને સર્જનહારે પ્રકાશનું વરદાન આપ્યું છે જેથી કરીને તેઓ અંધકારમાં ઘેરાયેલી તેમની

જન્મભૂમિને ઉજાગર કરી શકે. માત્ર ભારત જ નહીં, દૂર-દૂરના દેશોની ભૂમિઓ પણ મહાત્માએ પ્રગટાવેલા સત્યના દીવાથી પ્રકાશિત છે. તેથી જ એવું લાગે છે કે શું ભગવાન પોતે અનીતિનો નાશ કરવા અને શાંતિ સ્થાપવા ગાંધીના રૂપમાં અવતર્યા છે ?)

ક્ષમારાવે કવિતાનો અંત આ ઈચ્છા સાથે કર્યો છે-

सत्यं विजयतां लोके मुक्तं भवतु भारतम्।

नन्दन्तु सुखिनः सर्वे देशजाश्च विदेशजाः।।
(18.19)

जीवन्तोऽपि न जीवन्ति परदास्यधुरन्धराः।
पारतन्त्र्यमुदाराणां मरणादतिरिच्यत।।।
(1.36)

ક્ષમારાવની ભાષા તીવ્ર અને ધારદાર છે, શૈલી વાસ્તવિક છે. સત્યાગ્રહ ગીતામાં ગાંધીજીનું ચરિત્ર કેન્દ્ર સ્થાને છે, સત્યાગ્રહની કુરુક્ષેત્ર ભૂમિ આખો દેશ છે, આ પહેલા રાષ્ટ્રવ્યાપી ઉથલપાથલ અને સામાજિક જાગૃતિનું આવું નિરૂપણ કોઈ સંસ્કૃત મહાકાવ્યમાં થયું નથી.

ક્ષમાદેવીએ સત્યાગ્રહગીતાની રચના પછી તિરુવેલ્લિયલ્લુરના ગાંધી મિશનની વિનંતીને કારણે પોસ્ટ-સત્યાગ્રહગીતા લખી હતી. પાંચ મહિનાના ટૂંક ગાળામાં 47 પ્રકરણોનું વિશાળ મહાકાવ્ય લખવું એ અસાધારણ સર્જનાત્મકતાની નિશાની છે. ઉત્તરસત્યાગ્રહ ગીતામાં કુલ 1989 શ્લોકો છે. આ કવિતા તે સંદર્ભથી શરૂ થાય છે જ્યાંથી ક્ષમારાવે સત્યાગ્રહ ગીતાનું સમાપન કર્યું હતું.

પ્રથમ અધ્યાયથી લઈને અઘ્વાસમા અધ્યાય સુધી દાંડીકૂચ પછી દેશમાં જન્મેલી નવી ચેતનાની રજૂઆત છે. બાકીના પ્રકરણોમાં મંદિરોમાં અસ્પૃશ્યોના પ્રવેશ, ચંપારણ સત્યાગ્રહ, વિશ્વયુદ્ધ, મુસ્લિમોને જિન્નાહની અપીલ, ભારત છોડો ચળવળની શરૂઆત અને છેલ્લા ચાલીસમા પ્રકરણમાં ગાંધીજીની સેવાગ્રામ પરત ફરવાનું વર્ણન છે.

સત્યાગ્રહ ગીતાની તુલનામાં, ક્ષમારાવની ભાષામાં, અહીં કાવ્યાત્મકતા અને પરિપક્વતા વધુ વિકસિત છે. ઘટનાઓમાં પ્રમાણિકતા છે. શ્લોકોમાં ઉપમાઓ જેવા અલંકારોનો ઉપયોગ છે, અલંકારોની ગોઠવણીથી વાર્તાનો પ્રવાહ અવરોધાયો નથી.

પંડિતા ક્ષમારાવે મહાત્મા ગાંધીના જીવન-ચરિત્ર પર 54 પ્રકરણોની 'સ્વરાજ્યવિજય:' નામની કવિતા લખી છે કે- ભારત-પાકિસ્તાનના ભાગલાને કારણે મહાત્મા ગાંધીને ઘણી પીડા થઈ હતી. તેના વિતરણ સમયે તેમની પાસે હતું- મારા વ્હાલા દેશવાસીઓ! ભલે મારા શરીરના હજાર ટુકડા થઈ જાય, પણ આ જન્મભૂમિ ટુકડામાં ન હોવી જોઈએ. કારણ એ હતું કે- જે વ્યક્તિએ દેશ માટે સર્વસ્વ કુરબાન કરી દીધું હતું, તે દેશને ટુકડાઓમાં વિભાજિત થતો કેવી રીતે જોઈ શકે, પરંતુ ખુરશીના લાલચુ લોકોએ તેની વાત પર ધ્યાન આપ્યું નહીં અને અંતે ભારત-પાકિસ્તાનમાં ભાગલા પડ્યા. આ વિભાજનના પરિણામો આજે પણ બંને દેશો ભોગવી રહ્યા છે.

अयि भो बान्धवा मा मा भैष्ठास्मिन् प्रस्तुते
मनाक्।

प्राणेभ्योऽपि हि मे प्रेयान् मातृभूमेः

सुखोदयः॥

खण्डनं स्वशरीर करिष्येऽहं सहस्रशः।

न तु स्वप्नेऽपि विच्छेदं चिन्तयिष्ये

जनुर्भुवः॥

આમ આપણે જોઈએ છીએ કે સંસ્કૃત કવિઓએ તેમની રચનાઓમાં મહાત્મા ગાંધીના જીવન ચરિત્રનું ખૂબ જ સુંદર વર્ણન કર્યું છે. તેમના જીવનનું એવું કોઈ ક્ષેત્ર બાકી નથી કે જેના પર કવિઓએ રચના ન કરી હોય. ગાંધીજીની ત્યાગ, તપસ્યા, દેશ માટે સર્વસ્વ બલિદાનની ભાવનાના આધારે આધુનિક સંસ્કૃત કવિઓએ ગાંધીજી પર અસંખ્ય રચનાઓ લખી છે, જે ગાંધીજી વિશે ઘણી માહિતી આપે છે.

संदर्भ सूचि

૧. સંસ્કૃત સાહિત્ય : બીસર્વી શતાબ્દી,, પ્રો. રાઘવલ્લભ ત્રિપાઠી, રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃત સંસ્થાન પ્રકાશન, નવી દિલ્હી, પ્રથમ આવૃત્તિ 1999 , પૃષ્ઠ નંબર 21-22

2. આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્ય કા ઇતિહાસ, સંપાદક ડૉ. જગન્નાથ પાઠક, યુ.પી. સંસ્કૃત સંસ્થાન પ્રકાશન લખનૌ, પ્રથમ આવૃત્તિ 2000 , પૃષ્ઠ નંબર 149